

ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Календарь-тематиктиг планнаашкын Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызының 2023 чылдың май 18-те 370 дугаарлыг бадылаттынган дужаалынга (12.07.2023 N 74223, Минюст РФ) даянып, кылдынган.

Тыва Республиканың өөредилге черлеринге ортумак ниити өөредилгениң федералдыг ажылчын программазын (дугаары 120) башкының ажыл-чорудулгазының методиктиг угланыышкынынга, класстың деңнелинге, өөредиглиг уг-шиинге, ол ышкаш уругларның кадыының байдалы, сонuurгалдарынга дүүштүр календарь-тематиктиг планнаашкында шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

5 класс – 34 ш.

Эгениң ады	Программаның утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ном дугайында сөс С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Ном». Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Сиген шөлүнде». <i>Литература теориязы: деңнелге</i>	1	Ном кылырының дугайында медээлер-биле таныжылга (автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон өске). Өөредиглиг диалогка киржири: «Кижини бүрүзүнүн амыдыралында чечен чогаалдың салдары». Шүлүктөрни аянның номчууру. Коллективтиг ажыл: чогаалдың тема болгаш кол бодалы. Номчаан чүүлдүн ниити сайгарылгазы, бодунуң хуу бодалын чугаалаары. Словарь-биле ажыл. Сөстөрниң уткаларын тайылбырлаары: колхоз, колхозчу, бригада болгаш оон өске. Ийилеп ажылдаары: дылдың чурумалдыг аргаларын илередири: деңнелге. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыры.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	1	Көшкүн тыва чоннуң чаңчылчаан амыдыралының онзагайының дугайында ниити чугааны чорудары. Ийилеп ажылдаары: чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында көшкүн тыва чоннуң амыдыралын барымдаалыг чуруттунганын деңнээри. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередири. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларының омур-хевирлериниң онзагайын тодарадыры. Ниити ажыл: бойдус чурумалынга даянып, маадырның иштики

			<p>делегейин тодарадып бижири. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның сөзүглелге ужур-дузазын тодарадыры. Ийилеп ажылдаары: ажылдарны эжи-биле сүмележип ажылдап билири</p>
Эгээрттинмес эргине-байлак – аас чогаалы			
Улустуң аас чогаалы	<p>Тоолдар. Улустуң аас чогаалы. Фольклорнуң биче хевирлери.</p>	1	<p>Тоол маадырларынга характеристика бээри база оларның аажы-чаңын үнелээри. Башкының айтырыгларынга харыылаары. Улустуң аас чогаалының кол өзээн мөзү-шынар айтырыы, чоннуң эки аажы-чаңы, чоннуң алыс күзели илерээр дугайында айтырыглар тургузуп турар дээрзин ылгап, түңнеп билир. Улустуң аас чогаалыда көдүрттүнген мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билири. Ниити ажыл: улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле онзагайын сайгарар. Улустуң аас чогаалының дылының онзагайын тодарадыр. Ийилеп ажылдаары: улустуң аас чогаалының кижизидикчи салдарын айтып, тайылбырлыг сайгарылганы кылыр.</p>
	<p>Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. <i>Литература теориязы:</i> үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар</p>	1	<p>Үлегер домактар фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билир. Тыва үлегер домактарның утказын тодарадыр. Үлегер домактарның өөредиг, делегей болгаш амыдырал дугайында утказын тодарадып билир. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрде мерген бодалдарның утказын тодарадыр. Үлегер домактарны шээжи-биле чугаалаар. Дыңнаан чүүлүнге хамаарыштыр айтырыгларга харыылаары. Чогаал болгаш фольклорну деңнээри: ниити болгаш ылгалдыг талаларын дилээр. Үлегер домактарны, тывызыктарны номчууру. Оларны өөренири болгаш шээжи-биле чугаалаары. Аас болгаш бижимел чугаага үлегер домактар болгаш чечен сөстөрнүң ылгалын тодарадыр. Чөрүлдээлиг чидиг айтырыг: «Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрнүң утказында кандыг ылгал барыл?». Тывызыктарны номчууру болгаш тывары. Тывызыктарны үлегер</p>

			домактар болгаш чечен сөстөр-биле деңнээри, ниити чүүлдешкек чүүлдерин тывар. Таблица-биле ажыл: фольклорнуң кол жанрларының кыска тодарадып бижиири (тывызык, үлегер домак, чечен сөстөр)
	Хуулгаазын тоолдар. Тоол «Тос оолдуг Доктагана кадай»	1	Хуулгаазын тоолдарның онзагай талаларын тодарадырып билир. Номчаан тоолунуң утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдыр. Бөлүктөп ажылдаары: тоолдуң тема болгаш сюжедин тодарадып билири. Тоолдарның сюжеттиг шыйыын тодарадыры. Хуулгаазын тоолдарның угаап боданырын сайзырадырынга, ыдыктарга хамаарыштыр кижиниң хамаарылгазын тодарадыр. Тоолдарның өөредиглиг утказы дугайында чугаа чорудар.
	Анаа тоолдар. Тоол «Балыкчы Багай-оол». Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы».	2	Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадып билири. Номчаан тоолунуң дугайында чугаа чорудар. Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижиниң эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эп-найбыралдыг, чөптүг болурун тодарадып билир. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмке хамаарыштыр сайгарылгалыг чугааны чорудар. Ниити ажылдаары: тоолдарның идеясын тодарадыры. Маадырларның мөзү-шынарынга характеристика бээри. Номчаан чогаалдарын сайгарары (деңнээр)
	Дириг амытаннар дыгайында тоолдар. Тоолдар «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле Үгү». <i>Литература теориязы:</i> : эпитет	1	Тоолда чырыттынган чаагай сеткилди илередирип билир. Ниити ажыл: тоолдарның дылының онзагайын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадыр. Таблица-биле ажыл: дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгаар. Тоолдарның идея-тематиктиг угланышкынын, кижизидикчи ужур-уткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадыр. Ийилеп ажылаары: маадырларның овор-хевирлерин тургузуп, ылгап билир. Бот-тускайлаң ажылдаары: тоолдарда дылдарның чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадып, сайгарып билири. Бөлүглежип ажылдаары: номчаан чогаалыга хамаарыштыр диалог чугаага киржип ажылдап билери.
Россия чоннарының	Леонардо да Винчи. Притчи «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан»	2	Кижилерниң таарымча чок аажы-чаңы, ооң кижиге херек чок салдарының дугайында Леонардо да Винчинин чогаадыкчы өнчүзү –

<p>литературазы Делегей литературазы</p>	<p>(очул. Б. О. Казырыкпай). Бурят улустун аас чогаалы. Триада</p>		<p>мерген чугаалары-биле таныжары. Мерген чугааларда (притчаларда) авторнун туружун тодарадыры. “Бак сагыштын долузун” дириг амытаннар чижээнге илередип тайылбырлаары. Көшкүн чоннарнын мерген бодалдарын (ниити болгаш тускайлаң онзагай талаларын) деңнээри. Ниити ажылдаары: бурят болгаш тыва чоннарнын аас чогаалын деңнеп сайгарар.</p>
<p>Аас чогаалындан ужукталгаш...</p>			
<p>Тыва чогаалчыларнын проза чогаалы</p>	<p>К-Э. К. Кудажи. Тоол «Кым эн ажыктыгыл?». М. С. Эргеп. Тоолдар «Чартык арбай», «Хек чүге ыраажы болганыл?».</p>	<p>5</p>	<p>Литературлуг тоолдарда төөгүлүг болуушкуннарнын фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билир. Тоолдарны тодаргай эдерти чугаалап билири, шилилгелиг эдерти чугаалап, оларнын сургаалдыг утказын тодарадып билири. Сөзүглелдин утказынга, маадырларнын хөделиишкиннеринге даянып, бодунун бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Айтырыгларга долу аас болгаш бижимел харыылаары. Рольдап аянынг номчулга. Үне (үнелер) дугайында номчуп турар чогаалынга даянып, тодарадып билир. Чогаалда дылдын чурумалдыг аргаларын тып билири, оларнын чогаалга салдарынын дугайында чугаага киржилгези. Бойдуска (хектин эдеринге) хамаарыштыр улусчу даап бодаашкынынын онзагайы, бодунун хамаарылгазын илередип билири. Маадырларга характеристика бээри. Ийилеп ажылдаары: тоолдарнын, авторлуг тоолдарнын чоок болгаш ылгалдыг талаларын, авторлуг тоолдун идеялиг утказын илередир. Чогаалды аянынг номчууру. М. С. Эргептин чогаадыкчы ажыл-ижи таныжылга. Уруглар чогаалчызынын бижээни литературлуг тоолдарнын фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш оон кижизидикчи салдарын илередип, сайгарып билир. Чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы, маадырларнын хөделиишкиннеринге тус-тус</p>

	<p>С. С. Сүрүң-оол. Тоол «Карактар дугайында маргылдаа».</p> <p>Ч. М. Чулдум. Тоол «Тарааның тывылганы».</p> <p>О. О. Сувакпит. Басня «Арзылаң биле Пар».</p> <p>С. С. Серен. Басня «Ном биле Портфель».</p> <p><i>Литература теориязы: авторлуг тоол, басня</i></p>		<p>үнелелди бээр.</p> <p>Чогаалды аянныг номчууру. Кыска тоолдарның онзагайын илередири.</p> <p>Номчуп турар чогаалында чидиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээрин тодарадып билир. Тоолдуң сайгарылгазынга идепкейлиг киржир.</p> <p>Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаары.</p> <p>Ниити ажилдаары: тоолдуң темазын, ооң кижизидикчи салдарын тодарадыр.</p> <p>Бөлүктөп ажилдаары: маадырларны деңнеп сайгарары. Оларнуң хөделиишкиннеринге үнелел бээр.</p> <p>Кыска тоолдарның онзагайын тодарадыр. Өөренип турар чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билир.</p> <p>Чогаалда мөзү-шынар айтырыыгга хамаарыштыр көдүрттүнген чидиг айтырыгга бодунуң туружун илередип билири.</p> <p>Тоолдарның сайгарылгазынга ниити киржилге.</p> <p>Басняның кол идеязын тодарадыр. Дириг амытаннарның омур-хевирлерин илередири. Шээжи-биле чугаалаары.</p> <p>Кижиниң мегелээр, бот тогдунар, алдар-макталга туралыг, турамык аажы-чаңының дугайында чугаага киржир. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалында басняның идеязының кииргенин тодарадыр.</p>
<p>Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы</p>	<p>И. А. Крылов. Басня «Каарган болгаш дилги».</p>	<p>1</p>	<p>Басня жанрында чоннуң мергенин, ооң өөредиглиг уjur-утказының дугайында чугаага киржир. Авторнуң туружун илередири. Чогаалдардың идеялиг угланыышкынын тодарадыры.</p> <p>Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчиниң очулдурганы орус баснялар-биле таныжылга.</p> <p>Басняны рольдап аянныг номчууру.</p>

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Л. Х. Иргит. Басня «Теве». Сатирические произведения. <i>Литература теориязы: диригжидилге</i>	1	Лидия Иргиттин чогаалдары-биле таныжылга, өөредиглиг, каттырынчыг уткалыг салдарын тодарадыр. Сөзүглелден диригжидилгени тып, чечен чогаалга оларның ужур-дузазын илередир. Авторнуң туружунуң дылдыг чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарап кээрин илередир. Басняны рольдап аянный номчууру. Басняда кол бодалды тып, маадырларының омур-хевирин тус-тус ылгап, үнелээри. Номчаан чогаалыга хамаарыштыр бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Шээжи-биле аянный номчулганы күүседир. Басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин, мугулай чоруун сойгалаары болгаш сайгарары.
Чаштар делегейиниң көрүнчүү			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Л. Б. Чадамба. Тоожу «Аян-чорук» (главы на выбор). М. К. Өлчей-оол. Чечен чугаа «Хөөрээрниң чугаалары». О. К. Саган-оол. Чечен чугаа «Эжишкилер» (эпизоды на выбор).	5	Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле таныжылга. Чогаалдың уран-чеченин, чаштар делегейин таныштырар талазы-биле бижиттинген аянының онзагайын тодарадыр. Ниити ажылдаары: улустуң аас чогаалын ажыглаанын база оларның тема, кол идея илередиринге салдарын илередип билир. Бөлүктөп ажылдаары: чогаал маадырларынга, кол болгаш ийиги чергениң маадырларынга тус-тус омур-хевирлерге үнелел бээри Чогаалды аянный номчууру. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаары. План тургузары. Таблица-биле ажыл: чончу аян хөөнүнүң онзагайын: чылдак, барымдааларны, чечен чугааларның сюжет аянын чогаалдарда кииргениниң онзагайы. Кол маадыр Хөөрээрниң аажы-чаңында ылгалып турар онгагай таланы илередири. Чогаалды рольдап аянный номчууру. План ёзугаар эдерти чугаалаары. О.Саган-оолдуң допчу намдары-биле таныжылга. Ниити ажылдаары: чечен чугааның идея, темазын тодарадыр, кижилер аразында найыралдыг болурунуң эки салдарлыын

	<p>О. О. Сувакпит. Чечен чугаа «Аът чарыжы».</p> <p>М. С. Эргеп. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).</p> <p>Ш. М. Суван. Тоожу «Кара-Баштыг» (үзүндү). <i>Литература теориясы: пейзаж</i></p>	<p>тайылбырлаар. Төмүр болгаш Маадырның омур-хевириге деңнелгелиг характеристика бээр. Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин шингээдип, ук терминниң утказынга дүүштүр сайгарарылга кылып билири. Аянныг номчулга. Номчаан чогаалын сайгарар. План ёзугаар эдерти чугаалаары. План тургузары.</p> <p>«Аът чарыжы» деп чогаалдың темазын, кол маадырның аажы-чаңының онзагай ылгавыр талаларын тодарадып билир. Бичии аът мунукчузунуң психологтуг байдалын илередир: оон шимчээшкини, бодунга бүзүрелдиг аажы-чаңы. Кижиниң мурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип турар бичии маадырның аажы-чаңында илереп кээр онзагай талаларын хайгаарап билир. Чогаал үзүндүлерин медеделдиг номчуп база эдерти чугаалап билир. Айтырылгарга харыылаар.</p> <p>«Өдүгенде чайлаг» деп чогаалдың темазын тодарадыр. Тоожунуң бойдус чурумалы болгаш дириг амытаннарың омур-хевириг тодарадып билир. Аянныг номчулга. Номчаанын сайгарары. Чогаал үзүндүлерин медеделдиг номчуп база эдерти чугаалап билири. Чогаадыкчы ажилдаары: чогаалдың дылын, Тоожу чонунуң диалектизиниң онзагайын аас-биле сайгарып билир.</p> <p>«Кара-Баштыг» деп чогаалда болуушкуннарны болгаш чогаал маадырларының хөделиишкиннерин сайгарып билири. Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарга хамаарыштыр сайгарылгалыг номчулганы чорудуп билири. Аянныг номчулга. Чогаалда чуруттунган төөгүлүг болуушкуннарга даянып, тайылбырлыг номчулганы чорудуп билир. Бот-тускайлаң ажилдаары: салдынган айтырылгарга аас болгаш бижимел-биле долу харыыны берип билир. Бөлүктөп ажилдаары: чечен чугааның тема, идеясын тодарадыр.</p>
--	---	--

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Р. Д. Лудуп. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш»	1	Шүлүктү сайгарылгалыг, чашкы үениниң онзагайын көргүзерде, авторнуң бодалын тодарадып, тайылбырлыг номчуп билир. Шүлүктүң дылының уран-чеченинге даянып, теманы илередип билир. Ниити ажылдаары: кулунчактың омур-хевири чуранын тайылбырлаар. Шүлүктүң дылының, бижиттинген аянын, кол бодалды илереткениниң онзагайын тодарадыр.
Хуулгаазыннар делегейи			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Ш. М. Суван. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар» (шилиттинген эгелер). Н. Ш. Куулар. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер). Э. Л. Донгак. Уругларга шии «Буянның амытаннар»	3	Тоожуда уругларның омур-хевири тус-тус үнелеп демдеглээр. Ниити ажылдаары: Тоожукчунуң омур-хевири сайгарар. Аянның номчулга. Номчаан үзүндү даалга ёзугаар эдerti чугаалаары. Фантастиктиг чогаалдың онзагайын тодарадыр. Чогаадып каан болгаш фантастиктиг аргаларның чогаалдың онзагайын тодарадыр, теманы ажыдарынга салдарын тодарадыр. Ниити ажылдаары: чогаалда фантастиканың аргаларын кииргенин дилеп тывар, тодарадып билир. Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билир. Аянның номчулга. Чогаалды сайгарары: чогаал маадырларының тоол ораныга чорумалдарының дугайында план ёзугаар азы кыска эдerti чугаалап, сайгарып билир. Буянның мөзү-шынарлыг болурунуң дугайында өөредиглиг чугааны чорудар: эвилең-ээлдек болгаш сагыш чогаачал аажы- чаң, каржы чорукту эвилең аажы-чаңның ажып тиилээри дээш оон-даа өске. Буянның чоруурунуң үнезин сайгарып билири. Шииниң маадырларының омур-хевириге үнелел бээр. Шииниң дылының онзагайын тодарадыр. “Кижи болгаш бойдус” деп теманы ажытканының онзагайын тодарадыр. Рольдап аянның номчулга. Номчаанын сайгарары.
Ыдыктар			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Ынак Тывам».	1	Ниити ажылдаары: шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыр. Шүлүкте дылдың чорумалдыг аргаларын тывар, оларның идея тодарадырынга салдарын тодарадыр. Аянның номчулга.

	<p>О. О. Сувакпит. Шүлүк «Россияга алдар».</p> <p>А. Үержаа (А. У. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым»</p>		<p>Шүлүктүн тургузуунун онзагайын илередип билир. Төрөөн черинге ынакшылды, чоргааралды илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиг салдарын тодарадып билир. Шээжи-биле аянный номчулга.</p> <p>Номнарның авторлары-биле таныжылга. Төрөөн дылды билириниң, ооң кижиниң амыдыралынга салдарлыын, үнезиниң дугайында чугаага киржилге. Лириктиг маадырның төрөөн дылын камгалап, кадагалаарынга хамаарылгазын илередип билир. Ниити ажылдаары: дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билир. Аянный номчулга.</p>
Тиелелгениң сылдыстары			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Маадыр Чүргүй-оол»	1	<p>Бөлүктөп ажылдаары: темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Иванның омур-хевирлерин көргүскениниң онзагай талаларын илередир. Сөзүглел-биле ажылдап билир: дылдың чурумалдыг аргаларын дилеп тывар, оларның шүлүкте уjur-дузазын тодарадыр. Чогаадыкчы ажылдаары: башкының дузазы-биле азы бот-хуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгези.</p>
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар» (очул. М. А. Күжүгет)	1	<p>Аянный номчулга. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржилгези. Чогаалда көдүрттүнген мөзү-шынар чидиг айтырыгларын бодунуң билип турары-биле тайылбырлап билир. Бөлүктөп ажылдаары: сөзүглелге дүүштүр айтырыгларга долу харыылаар. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун илередир. Чогаалда көдүрттүнген болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын илередир.</p>
Дириг амытаннар делегейи			

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Эзимнерниң ыры»	1	Бөлүктөп ажылдаары: шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ниити ажылдаары: шүлүктүн идеялиг утказын тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарып билир. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржири.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. С. Сюрюн-оол. Чечен чугаа «Ус-кушкаш». М. А. Кужугет. Чечен чугаа «Азыранчып чораш...» (шилиттинген эгелер). <i>Төлөвилел ажылы</i>	2	«Ус-кушкаш» деп чечен чугааның темазын тодарадыр. Чогаалда Ус-кушкаштың омур-хевирин сайгарары, чечен чугааның кижизидилгелиг салдарлыын тодарадыры. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаары. «Азыранчып чораш...» деп чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Калбак чогаалды сайгарып билир. Кол маадырның аажы-чаңыга үнелелди бээр. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билир. План ёзугаар эдерти чугаалап билир. «Тыва шүлүк чогаалының онзагайы» деп төлевилелди күүседир ниити ажылдажылгага киржир.
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	В. М. Санги. Чечен чугаа «Баштайгы олча»	1	Чечен чугааны номчууру болгаш план ёзугаар эдерти чугаалаары. Ниити ажылдаары: тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүскенин сайгаржып, чугаалажыры. Кырган-аваның болгаш аваның омур-хевиринге үнелелди бээри.

Катаптаашкын, курлавырда – 1 шак.

6 класс – 34 ш.

Тема, эгениң ады	Программаның ужур-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Аас чогаалы – чоннун эртинези			
<p>Улустун аас чогаалы. Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар</p>	<p>Чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири. Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар: «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижини канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан», «Теве-Адар». <i>Литература теориязы:</i> миф болгаш тоолчургу чугаалар</p>	5	<p>Сайгарып номчуур чогаалдар-биле таныжылга. Төрээн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыр. Төрээн (тыва) чогаалдың уран чүүлдүн өске хевирлериниң аразында туружун тодарадыр. Чуртталганы сөстүн уран чүүлүнге чуруурунун онзагайын илередип билир. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстктиктиг көрүжүнүн хевирлеттиренинге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир. Чогаалды сайгарылгалыг номчууру азы сайгарылгалыг эдерти чугаалаар. Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның чечен чогаалга салдарын илередир. Бөлүктөп ажылдаары: «миф» (тоолзуг чугаа) болгаш «тоолчургу чугаалар» деп терминнерниң ылгавырлыг онзагайларын илередир. Делегей билип алышыккынын, чүдүлгө болгаш кижилерниң алыс күзел дугайын мифтерде көргүскенин хайгаарап билир. Ниити ажылдаары: мифтерде болгаш тоолчургу чугааларда дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның ажыглалының салдарын, ужур-утказын билип турар.</p>
	<p>Тоолчургу чугаа: «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен». «Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дугайында»</p>	2	<p>Тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-шынары-биле ажылдап билири. Амыр-Санаа болгаш Будукпенниң омур-хевиринде тыва чоннун аажы-чаңының илереп келгенин бодунун көрүжү, туружу-биле бадыткалдыг тодарадып билир: мөзү-шынарының төлөптөө, чөптүг аажы-чаңы, төрөөн чуртунга шынчы бараан болуп чорууру. Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевирлеринде (мифтерде...) октаргай, делегей, кижини дугайында ниити</p>

	<i>Литература теориязы: тоолчургу чугаа</i>		чүүлдерни ылгап, тодарадып билир. Практиктиг ажыл: тыва литератураның төөгүзүндө тоолчургу чугаалар болгаш мифтерни шинчилээнин өөренири. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп номнун «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп кезээ-биле таныжылга
	Тыва улустун ырлары: «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очаландан кедилерин», «Тооруктуг долгай Таңдым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хемим», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары». <i>Литература теориязы: тыва улустун ырлары</i>	3	Таблица-биле ажыл: «Тыва улустун ырларының темаларының хөй янзылыы». Улустун ырыларында чоннун төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тыва кижиниң иштики делегейин тып шинчилээр, өөренир. Тыва улустун ырларының, кожамык ырларның сагыш-сеткил илередип турар онзагайын билир, сайгарар, дылының тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Чогаадыкчы ажылдаары: улустун ырларын күүседир. Чоннун амыдыралының төөгүзү, мөзү-шынарга хамаарышкан үнелерге хамаарыштыр өөредиглиг чугааны чорудар.
	Кожан ырлар <i>Литература теориязы: частушки</i>	1	Тыва улустун кожан ырларының көшкүн чоннун амыдыралына кандыг салдарлыг чораанын тодарадып билир. Чиге, тода, чидиг угаан сиңирген чоннун кожан ырларының дылының онзагайын, тодарадып билир. Кожан ырларының аялгаларының янзылары-биле таныжылга. Кожамыктап ырлап билир. Бөлүктөп ажылдаары: чоннун эрги болгаш амгы үениң кожан ырларының тема аайы-биле бөлүктөп, деңнеп шинчилеп билир.
	Алгыш-йөрээлдер <i>Литература теориязы: алгыш-йөрээлдер</i>	2	Алгыш-йөрээлдер улустун аас чогаалының бир хевири деп билир, оларнын идеялиг утказы-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөп тодарадып өөренир. Таблица-биле ажылдаары: алгыш-йөрээлдерниң бөлүктээшкинин, уjur-утказының, тургнузуунун, хемчээлинин онзагайларын тодарадып билир. Алгыш-йөрээлдерниң хевирлери болгаш идеялиг утка-шынары-биле таныжылга.
	Хамнар алгыштары. Таңды алгааны. Чаш уруг алгааны. Шагаа байырлалын алгааны.	2	Хамнаашкын – тыва чоннун бурунгу чүдүлгези, алгыш жеп жанр-биле таныжылга. Хам алгыштары – “тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак”, “шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эргинези” дээрзин билип алыр.

	<i>Литература теориязы: заклинания дилег, тейлээшкин, мөргүл</i>		Алгыштарның ужур-утказының, уран чечениниң болгаш тургузуунуң онзагайы-биле таныжар база тодарадып билир. Бодунуң хамаарылгазын илередири. Амыдыралчы үнелер дугайында өөредиглиг чугаага (өөренгенинге хамаарыштыр) киржир. Аянның номчулга.
Авторлуг тоолдар	С. А. Сарыг-оол. Сказка «Агар-Сандан ыяш» <i>Литература теориязы: гипербола болгаш литота</i>	1	Чаа үе, чаа амыдырал – хувискаал (революция) темазын онзагай аян-биле дамчытканының дугайында чугаалажыр. Аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадыр. Ниити ажылдаары: чогаалдың дылының уран-чечени, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередип ажылдап билир. Гипербола болгаш литота дугайында билиг-биле таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литоталарны тодарадыр. Бот-тускайлаң ажылдаары: бодунуң тоолун чогаадыры (шилилге-биле: аас болгаш бижимел) «Агар-Сандан ыяш» деп тоолда бар дээрзин билип алыр. Шилилгелиг онаалга: Тоолдарда гипербола болгаш литота, символдуг овор-хевир деп темаларга дыңнадыг кылыр.
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы Тываның орус дылдыг чогаалчыларның шүлүктери	Братья Гримм. Тоол «Ак чылан» (очул. А. К. Калзан). С. В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».	1	Тоолдун идея-тематиктиг угланыышкынын тодарадыр. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередир. Авторлуг болгаш тоолдарда ниити болгаш ылгавырлыг талаларын, аргаларын тыпкаш, оларның онзагайларын сактып, ниити илередири. «Аъттыг-шеригжи кыс» деп чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңының онзагайын илередир. Чогаалдың чугулазының болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларының дугайында тодарадып өөренир. Ада-чурттуң улуг дайының чылдарында тыва эки турачыларның, совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөренириниң чугулазын тайылбырлап билир.
Ойнай-сылдай сойгалажыр			

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Басня «Маргылдаа». С. С. Сюрюн-оол. Басня «Аът биле Оор»	1	<p>Басняда чидиг айтырыг болгаш сургаалдыг утказын тодарадып билир.</p> <p>Ниити ажылдаары: маадырларны деңнээри болгаш аажы-чаңынгa үнелел берип билир. Маадырларны деңнеп сайгарары. Авторнуң туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири.</p> <p>Басняны рольдап аянның номчууру. Басняны шээжи-биле номчууру.</p> <p>Словарь-биле ажыл: фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаар. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгереңгей тайылбырлап билир.</p> <p>Басняларның маадырларының аажы-чаңынгa үнелел.</p>
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	И. А. Крылов. Басня «Шиижек биле көге-буга» <i>Литература теориязы: басня</i>	1	<p>Басняны рольдап аянның номчууру.</p> <p>Ниити ажылдаары: басняда кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билир.</p> <p>Авторнуң маадырларынгa, оларның аажы-чаңынгa хамаарылгазын илередир база кажар дилгиниң аажы-чаңын тодарадырда, кылыг сөстөрниң салдарын илередип билир.</p> <p>Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередир.</p> <p>Литературлуг терминнерге хамаарышкан сөстөрни шингээдир, сөзүглелдерни чаа билигни ажыглап, сайгарып билир.</p> <p>«Басня» деп билиишкинни шингээдири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередир.</p> <p>Эрте бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларның онзагайларын тодарадып, деңнеп сайгарар.</p> <p>Бөлүктөп ажылдаары: Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры.</p>
Элэдилер делегейи			
Тыва чогаалчыларның	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер)	7	Чогаалдың сөзүглели-биле таныжылга. Тоожунуң үзүндүлөрниң ужур-утказын номчуп, сайгарылгалыг чугаага киржиپ турар.

<p>проза чогаалы</p>	<p>Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай», «База кыш».</p> <p>С. А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык» (шилилгелиг эгелер).</p> <p>О. О. Сувакпит. Чечен чугаа «Буянный сергези».</p> <p>М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».</p> <p>Ш. М. Суван. Тоожу «Кижини-бүрүс» (шилилгелиг).</p> <p><i>Литература теориясы:</i> литературлуг маадыр</p>	<p>Чогаалдың амыдыралчы үндезиннери билир. Авторнуң туружун сайгарып билир, авторнуң туружунуң чогаалда илереп кээрин тодарадырып билир. Тас-Баштыгның овор-хевиринге үнелел кылып билир.</p> <p>«Ол-ла Маскажык» деп чогаалда бойдус чурумалының (пейзажтың) идея ажыдарына салдарын билир. Тоожу жанрын рольдап аянынг номчууру.</p> <p>Чечен чугааның темазын, көдүрттүнген чидиг айтырыын тодарадыр.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларының оворлуг салдарыын сайгарып билири.</p> <p>Чечен чуганың сайгарылгазы: дылдың чурумалдыг аргаларының, чогапалдың тургузуунуң онзагайының (пейзаж, интерьер, маадырның иштики монологу) идея болгаш тема ажыдарына салдарын тодарадыр.</p> <p>Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун бадыткалдыг илередип билир. Айтырылгарга аас-биле харыылаар. Калбак чогаалда лириктиг маадырның, авторнуң болгаш тоожукчу-авторнуң овор-хевирин тус-тус тодаргай ылгап, тайылбырлап билир.</p> <p>Маадыр болгаш прототип, авторнуң овору, авторнуң чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкиннерниң эге чадазын билип алып, тодарадып турар.</p> <p>Сөзүглелден овор-хевирлерниң янзыларын: кижиниң, бойдус чурумалының, үениң уран-чечен оворун, чылдың уран-чечен оворун, дириг амытанның уран-чечен оворун, болуушкуннуң, бир чүүлдүң уран-чечен оворун илередип билир.</p> <p>Чогаалдың сюжединге дүүштүр эдerti чугаалаар, ооң тема и идея тодарадырына онзагайын тодарадырыга, мөзү-шынар айтырыын тодарадырына салдарын тодарадыры. Хар-оолдуң аажы-чаңына үнелел бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири.</p>
----------------------	---	---

			<p>Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылап тура, чогаалдың утказын билип алып. Чечен чугааның кол идеязын тодарадыр. Чогаал маадырларыңга хамаарылгазын бадыткалдыг илередип билир, оларның хөделиишкиннерин үнелеп турар. Персонажтарның чугааларыңга дүүштүр диалог чугаа тургузуп билир. Тоожу жанрын сайгарып турар.</p> <p>Бөлүктөп ажылдаары: чогаал маадырларын деңней сайгарар.</p> <p>Маадырларга, оларның хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередип билири.</p> <p>Калбак чогаалдың сюжедин сайгарарын билир. Чечен чугааның темазын, идеязын тодарадыр. Чогаалдың утказын сөзүглелге чоок эдerti чугаалаар. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнуң туружун илередип билир.</p>
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	А. В. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол)	1	<p>Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көргөн херечи, бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы – А. Неверовтуң допчу намдары-биле кыска таныжылга.</p> <p>Тоожунуң темазын, идеязын тодарадыры.</p> <p>12 харлыг Додонов Мишканың омур-хевиринге үнелел тургузуп билир.</p>
Төрээн чуртум делгемнери			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	<p>Х. М. Ойдан-оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).</p> <p>Ш. М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».</p> <p><i>Литература теориязы: проза и лирика</i></p>	2	<p>Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыр. Маадырларның омур-хевиринге, аажы-чаңыңга үнелелди берип билир. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжылга. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билир.</p> <p>Чогаалдың адын, ында сиңирген ужур-утканы илереттинген кол бодалды тодарадыры.</p> <p>Ниити ажылдаары: Соктайның портредин тургузары</p> <p>Чечен чугаада бичии уругларың болгаш улуг кижилерниң иштики делегейинге үнелел берип билир.</p> <p>Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалвып турар талаларын тодарадып билир.</p> <p>Проза (калбак чогаал) болгаш шүлүк жанрларының ылгалдыг талаларының дугайында өөредиглиг чугааны чорудуп билир.</p>

			<p>Чогаалды сайгарар. Чогаадыкчы ажылдаары: бердинген тема ёзугаар чогаадыг бижири.</p>
Төрөөн чуртум делгемнери			
<p>Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы</p>	<p>С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс».</p> <p>М. Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!».</p> <p>А. А. Даржай. Шүлүк «Өгге йөрээл».</p> <p>С. Б. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы»</p>	<p>1</p>	<p>Күс. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадып, ужур-утказын бадыткалдыг илередип билири. Эжеш ажылдаары: шүлүктүн дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири. Шүлүктүн сагыш-сеткил илередип турар кол бодалын тодарадырынга дылдың кандыг аргалары салдарлыг болганын илередир. Бөлүктөп ажылдаары: лириктиг маадырның овуру болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажыл. Аянның номчулганы чедингир күүседир. Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның шүлүктери-биле таныжылга. Экии, Тыва! Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнун хамаарылгазын илередип билир. Тема болгаш идеяны тодарадыр. Сөзүглелге даянып, Тываның овурунгабадыкалдыг үнелел берип билир. Өгге йөрээл. Шүлүктү аянның номчуур, идеялиг пафосту тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билир. Чогаалдың ужур-утказынга авторнун хамаарылгазын тодарадыр. Амытаннар чылы. Шүлүктү аянның номчулга. Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередир. Чогаалга даянып, чөөн чүк улузунуң ай-хүн санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай талаларын илередир. Тыва чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзу-чаңчыларын онзагайлап өөренир.</p>
Россия	У. О. Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг»	1	Чогаалчы О. Оралбаевтиң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга.

чоннарының литературазы Делегей литературазы	(очул. Н. Ш. Куулар)		Шүлүктү номчуп, ооң идеялиг ужур-утказын тайылбырлап илередип билир. Тыва чоннуң иштики делегейиниң бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаар. Авторнуң ажыглааны дылдың уран чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып, өөредиглиг чугаага киржир.
Көжеге-даа ажыттынды			
Тыва драматургия	В. Ш. Көк-оол. Детская пьеса «Чаргы». Е. Т. Танова. Шиини «Илбилиг согун». <i>Төлевилел ажылы</i>	2	Чогаалдың идеялиг ужур-утказын тайылбырлап билир. Чидиг айтырыгылыг байдал: шииде чөрүлдээни илередип билир. Шииниң маадырларының овур-хевиринге үнелел бээр, оларны деңнеп, бадыткалдыг сайгарып билир. Маадырларның хөделиишкининге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередир. Шиини рольдап номчууру. Уруглар чогаалын бижииринге фантастика жанрының болгаш делегей, амыдырал дугайында шиңгээдип алырынга салдарын илередип билир. Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып шыдаар. Бердинген темага чогаадыг бижиир. «Көжеге-даа ажыттынды!» деп төлевилел тургузарынга бөлүк-биле киржилгелиг ажылдап билир.
Катаптаашкын, курлавыр – 1 ч.			

7 класс – 34 ч.

Тема, эгениң ады	Программаның ужур-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Чеченнерниң сөнү			
Улустуң аас чогаалы	Литература –амыдыралдың көрүнчүү. Маадырлыг эпос: «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».	2	<p>Ниити ажилдаары: чогаалчының ажил-чорудулгазын аас-биле чырыдары. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске херирлери-биле харылзаазын илередири. Бодунуң номчаан чогаалыга үнелел бээри. Чечен чогаалда омур-хевирлерниң болгаш болуушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири.</p> <p>Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Бөлүктөп ажилдаары: маадырлыг тоолдуң онзагайын тодарадыры. Ниити ажилдаары: маадырлыг тоолдуң тема, идеязын тодарадыры. Маадырларның омур-хевиринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири.</p> <p>«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдуң улустуң аас чогаалында туружун болгаш утказын тодарадыры. Маадырлыг тоолда кыс кол маадырның өске омур-хевирлерниң маадырлыг чоруктар кылырынга эрес-дидимин ажыдары. Маадырлыг тоолдарның (эпостуң) тема болгаш идеязын тодарадып билири, дылдың чурумалдыг аргаларының салдары, бойдус чурумалының,</p>

	<i>Литература теориязы: маадырлыг эпос</i>		портреттин, детальдың эпостуң утказын тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттин, детальдың идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири.
Аас чогаалының салдары-биле			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В.С. Серен-оол «Каң-кыс» М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал»	2	Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың жанрын, тема, идеясын, сюжедин, тургузуун тодарадып, сайгарып билири. Маадырлыг тоолдун кол маадыры Бора-Шээлей биле Каң-кыстың омур-хевирлерин деңнеп сайгарары. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. Маадырлыг тоол биле авторлуг тоолдун ниити болгаш ылгавырлыг талаларының дугайында чугааны чорудары. Маадырлыг биле авторлуг тоолдарның ниити болгаш ылгавырлыг талалаын бадыткалдыг сайгарып билири. М.Б. Доржунуң «Аас чогаал» деп шүлүүнүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги». <i>Литература теориязы: чогаалдың тема болгаш идеязы</i>	2	Тоожунуң тема болгаш идеясын илередип билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг ужур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыры. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Харыылап тура, бодунуң бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири. «Тема» болгаш «идея» деп терминнерни билири.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Джоогийн Цэдэв. Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (Очулгазы Ю.Ш. Кюнзегештии)	1	Сөзүглелдин аянның номчулгазы. Шүлүктүң сайгарылгазы: идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы кылыры: чоннуң ниити, бот-тускайлаң чаңчылчаан культуразының онзагайы.

	М.Б. Доржу «Аас чогаал».		Шүлүктүн темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянныг номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Мен – чаа Тываның оглу мен			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү». С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Б.Д. Ховенмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?»	6	С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп романының бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Романның маадырларының болгаш сюжединиң төөгү-биле холбаалыы. Маадырларның омур-хевиринге, аажы-чаңынга үнелел бээри. Романның утказын ажыдарынга омур-хевирлерниң салдарын сайгарган чугаага киржири. Романның бижиттингенинге хамаарыштыр төөгүлүг үндезиннерни өөренип көөрү. Бот ажыл: номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Ниити ажылдаары: темага хамаарыштыр бижимел дыңнадыгны белеткээри. Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга өөреникчиниң бодунуң бадыткалдыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары. Тыва литературада С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш туружун тодарадыры. Чогаалдың сюжединде маадырларның төөгүлүг болуушкуннар-биле харылзаазын тодарадыры. Романның сюжединиң болгаш омур-хевирлер системазының онзагайын илередири. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередири. Романда езу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин маадырның кижиги болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Чогаалдың кол маадырының салым-чолунга езу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин киржилгезин тодарадыры. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижиниң делгелгези-биле таныжылга. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары). Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири.

			Чогаалдың идеясын илередирирге кол маадырның омур-хевириниң болгаш дылдың уран аргаларының салдарын тодарадыры. Чогаалды сайгарары.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	С.Р. Эллай. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очулгазы Ю. Ш. Кюнзегеш)	1	Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалда национал онзагай деп билиишкин-биле ниити таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы-биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири. Чогаалдың ужур-утказын көргүзеринге лириктиг маадырның ролун илередири. Шүлүктү сайгарары.
Угаан болгаш сеткил			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга». О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ылар». К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	4	Чечен чугааның темазын болгаш идеясын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры. Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының ужур-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры. Чечен чугааның сюжедин, көдүрттүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири Эжеш ажылдаары: шүлүктүң темазын болгаш идеясын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың сайгарылгазы. Шүлүктүң кол нарын айтырыын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын чогаалда чырытканының онзагайын сайгарары. Шээжи-биле аянныг номчулга. Чогаалда авторнуң бот-тускайлаң тоожуушкун аянының онзагайын илередип билири. Чурттуң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын көргүзери. Кол маадырның омур-хевириниң сайгарылгазы. Тоожунуң сайгарылгазын кылып тура, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири. Өөрөнгөн чогаалынга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр маадырның сүзүктерин илередири.

	Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол». <i>Литература теориязы: чечен чугаа дугайында билиг</i>		Чечен чугааның бичии маадырының психолгтуг болгаш эмоционалдыг байдалдарын тодарадыры. Мөзү-шынар темазын авторнуң ажытканы. Чечен чугаа – улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Чечен чугааның проза жанрының өске хевирлеринден ылгалын тайылбырлап билири.
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу». О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал». К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы». М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш». И. Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».	6	Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаалдың маадырларына болгаш болуушкуннарына авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның омур-хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарнып өөрениринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири. Эжеш ажылдаары: чогаалдың темазын болгаш идеязын бодалын тодарадып билири. «Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейинин (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири. Номчаан чүүлүн чоок кылдыр эдerti чугаалаары (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бойдустуң берге байдалдарының үезинде боттарын алдынып билири). Найырал темазын чураанын ажыдып, сайгарып билири. Чечен чугааның анализи. Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири. Матренаның омур-хевиринге даянып, дайын темазына тодаргай беседаны чорудары. Салгалдар аразында харылзааны чогаал сөзүглелинин ажыдып шыдааны. Орус херээжен маадыр Матренага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири. Чогаалчы И.Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры.

	<i>Литература теориясы:</i> тоожу, композиция болгаш сюжет.		Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сөзүглелдин анализин кылып билири. Чогаадыкчы ажыл: бердинген темага чогаадыг бижип билири. Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Тоожу биле чечен чугааның ылгалын тайылбырлаары. Литература теориялыг кол терминнер, билиишкиннер-биле таныжып, чогаалды сайгарарыга ажыглап билири.
Поэтиктиг одуруглар			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга». А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга». М.А. Кужугет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг». <i>Литература теориясы:</i> шүлүк дугайында билиг.	2	Лириктиг чогаалды аянныг номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры, дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөрениринин чугулазын бодунуң билип турары-биле, бодалдарын бадыткалдыг чижектерлиг, илередип билири. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижинин овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг-бүледе, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап, билири. Шүлүктүң идеязын ажыдарыга чурумалдыг аргаларның салдарын сайгарылгага чорудары. Шээжи-биле аянныг номчууру. Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлап билири. Шүлүктүң кижизидикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары-биле бадыткап билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын ажыдып билири. Шүлүктүң идея болгаш пафозун тодарадып тургузуун сайгарары. Шүлүктүң идеялиг утказын ажыдарыга бойдус чурумалы болгаш дылдың уран-чечен аргаларының салдарын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип

			билири.
Бодунарның төөгүнер өөрениңер			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга». О.О. Сувакпит. Баллада «Сат Бүрзекей дугайында баллада».	2	Чогаалдың тема болгаш идеязын төрөөн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни. Шүлүктүң шээжи-биле аянның номчулгасы. Шүлүктүң төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Шүлүктү аянның номчууру. Шүлүктүң төөгүлүг болушкуннар-биле харылзаазын тодарадыры. Чогаалдың уран чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры. Лириктиг шүлүктүң сайгарылгасы: хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Чогаалды аянның номчууру.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей». <i>Төлевилел-биле ажыл</i>	2	Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбап сайгарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу харыылыг сайгарылгалыг чугааны чорудары. Бот хуузунда «Роман жанрының жанр талазы-биле онзагайлары» деп темага төлевилел кылары.
Тыва шии чогаалы	К-Э. К. Кудажи. Драма «Он бир».	3	Чогаалдың тема болгаш идеязын илередип билири. Шиини рольдап аянның номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге огаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шииниң маадырларынга тус-тус характеристика бээри. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары).

	<i>Литература теориязы: шии чогаалы</i>		Шии чогаалының онзагай талаларын сайгарып билири, маадырларга тус-тус үнелел берип өөренири.
Катаптаашкын – 1 ш.			

8 класс – 34 ч.

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Ореховая моя тайга – богатая моя Тува			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Уран сөс дугайында С. А. Сарыг-оол. Поэма «Улуг-Хемим». <i>Литература теориязы: шүлүглел</i> Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүн	4	Чечен чогаал кижиниң иштики делегейин база ону долгандыр делегейни шинчилээринге онзагай салдарлыг уран чүүлдүн бир хевири дээрзин илередир. Кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге, угаан-болдалының делгемчииринге чечен чогаалдың салдарын, күштүг талаларын билип турар. Ниитилелдин болгаш чогаалчының чогадыкчы көрүжүнүн аразында харылзалыын тодарадыр. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Ниити ажылдаары: лириктиг маадырның омур-хевири болгаш улуг хемниң чурумалын көргүскениниң онзагайын сайгарып ажылдаар, ук омур-хевирлерниң чогаалдың идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Таблица-биле ажылдаары: шүлүглелдин композициязы-биле ажылдаарын билир. Хемниң омурун, чурумалын көргүскен өске чогаалчыларның ажылдары-биле деңней сайгарып, ажылдап билир. Чогаалда илереттинген бодалдың төрөөн чериниң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалын тодарадыр. Практиктиг ажылдаары: өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкиннерни ажыглап билир. Чогаалды аянынг номчууру.

<p>кижизи мен».</p> <p>М. Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».</p> <p>С. С. Сюрюн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик» .</p> <p>М. Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүттүн ужары».</p>		<p>Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүн бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин сайгарып билир. Лириктиг маадырның овурунга, ооң миннишкиннеринге үнелел бээр.</p> <p>Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнун овурунун салдарын тодарадып билири.</p> <p>Шүлүкте мөзү-шынар – философия, эстетика темазынга хамаарышкан айтырыгларни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап билир. «Чөөн чүк» деп билиишкенин утказын чогаалчының делгем ажыглаанын тодарадып билир. Символиктиг овуруларның ужур-утказын тодарадыр.</p> <p>Чогаалды сайгарары: чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Жанр талазы-биле онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билир. Лириктиг маадырның овуру-хевиринге үнелелди берип билир. Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеяныг ужур-утказын тодарадыр. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овуру-хевирлерин чергелештир сайгарып билир. Символиктиг овуруларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглиг чагыгларын сактып ап, хүлээп билир. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн илередип билир.</p> <p>Шүлүктүн тургузуунун онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир.</p> <p>Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин, овурун база Хут ужарының чылдың аңгы-аңгы байдалдарын дылдың чурумалдыг аргаларының, чогаалчының бижиир аргазы болгаш арга-</p>
--	--	--

	3. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».		<p>дуржулгалы-биле илереткенин тодарадып билир. Хүт чурумалын болгаш болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири.</p> <p>Чогаал темазын болгаш идеязын ажыдарынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдырын тодаратпышаан, чогаал сайгарылгазын күүседир. Кижиле бойдустун аразында быжыг харылзаалыын, шүлүктүң философчу утказын илередип билир. Лириктиг маадырның овурунга, ооң бот-хуунуң иштики миннишкининге үнелел бээр. Мөзү-шынар, чараш чүүлдү хүлээп алыр дугайында айтырыгларны сөзүглелден алган бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири.</p>
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	<p>К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежи».</p> <p>3. С. Байсалова. Чечен чугаа «Тайга ээзи»</p>	3	<p>Бөлүктөп ажылдаары: чечен чугааның темазын болгаш идеязын, ооң композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тодарадып, идея ажыдарынга салдарын сайгарып билир.</p> <p>Тоожукчу маадырның, Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның омур-хевирлерин, оларның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеязын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг ажыдып билир. Чоннуң ёзу-чаңчылдарын шиңгээдип, амыдыралга ажыглап чоруурунга, бүгү амылыг амытаннарга хумагалыг болурун шиңгээдир. Чогаалга план тургузуп билир база план ёзугаар чогаалдың утказын эдерти чугаалап билир. Чогаалды ниити сайгарырга киржир.</p> <p>Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, литературлуг үндезинниин тодарадып билир. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыр, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгар. Чечен чугааның идеялиг сорул киришкининин, «эр сөс» деп билишкинниң утказын тодарадып билир.</p>

			Чогаалчының дылының болгаш бижиириниң аянын илередип билир, оларның чечен чугаага уран дээштиин тодарадып билир. Чогаал сөзүглелинге даянып, ханы, сайгарылгылыг угаап боданып чаңчыгар, бодалдарын хостуг илередип билиринге өөренир.
Тараам турда, тодуг-ла мен			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилилгелиг эгелер)	2	«Тараа» деп чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадыр, сайгарып билир. Кол маадыр Суваңның овор-хевириин тодарадып, ада кижизидилге дугайында чугааны тургузуп өөренир. Чогаалга план тургузуп, долу, кызыра азы шилилгелиг эдерти чугаалаар. Чогаалда найырал темазын чырытканын илередип билир. Бот-тускайлаң ажилдаары: чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шиңгээдип, бот-тускайлаң ажилдап билир. Аас, бижимел ажилдарны күүседип чаңчыгар.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шилиттинген эгелер)	2	Бүгү чонга таваржып турган коргунчуг айыылдың херечизи боордан аңгыда бодунуң өг-бүлезинге Ташкентиден хлеб эккеп чораан чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билир. Мишка Додоновтуң овор-хевиринге үнелел берип билир. Сөзүглелде кижилерниң аас-кежиктиг болурунче чүткүлдүү, шыдамык, турум, быжыг туруштуг, харысалгалыг аажы-чаңныг болурун чырытканын тодарадып, утказын эдерти чугаалаар. Чогаалдың кижизидикчи салдарының дугайында чугаага киржир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ажыл».	1	Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажилдап билир. Шүлүктүң идеялиг утказын тодарадып, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип өөренир. Ажылдың кижиниң амыдыралынга ужур-утказын, авторнуң көрүжүнүң дугайында чидиг айтырыгны тып, кол идеяны

			<p>тодарадыр, шын харыы дилеп өөренир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглелге даянып, тодарадыр. Лириктиг чогаалды сайгарар, бодунуң үзел-бодалын илередип турар.</p> <p>Авторнуң көрүжү, авторнуң туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренир. Сөс, ооң утказының ханы, делгемин илередип, угаап-боданыышкынның бижимел ажылды күүседип өөренир.</p>
Кижичурттуг, куш уялыг			
Тыва драматургия	<p>В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык».</p> <p>С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа».</p>	6	<p>Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээниң дугайында таныжар. Тыва литератураның тургустунуп турар чылдарында драма жанрының сайзыраарыга чогаалчының кириген үлүүнүн дугайында медээни шингээдир, чугаага киржир.</p> <p>Чөрүлдээлиг байдал: драмада чөрүлдээни тодарадыр.</p> <p>Чогаалда болуушкуннарның төгүлүг үндезиниин тодарадып өөренир. Тывага аңгы демиселин, чоннуң коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскениниң онзагайын тодарадыр.</p> <p>Шииниң маадырларының окур-хевиринге аас, бижимел үнелелди берип билир.</p> <p>«Маадыр», «маадырның иштики делегейи» болгаш «чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле харылзаалы» деп билиишкиннерни катаптаар, өөрөнгөн чогаалыга дүүштүр сайгарып билир.</p> <p>Шииниң чогаалын рольдап номчурунунуң аянын шингээди билери.</p> <p>Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадыр. Шииниң жанрыга хамаарышкан теориялыг терминер, билиишкиннерни билир.</p> <p>Чечен чогаалдың сөзүглелинге даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен чаяаннын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билир.</p> <p>Чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын илередип, «либретто» деп билиишкин-биле таныжар, тайылбырлап өөренир. Чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын, дылдың чурумалдыг аргаларының тема, идея илередириге салдарын</p>

	Ф. И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шиллиттинген эгелер)		<p>сайгарып билир.</p> <p>Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш дөмей талаларын тайылбырлап билир. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузар.</p> <p>Чогаалды рольдарга хуваажып, аянынг номчуур. Чогаалдың утказынга дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билир. Тыва улустуң чаңчылдарын кижизидикчи дээштиин илередип сайгарар.</p> <p>Р. Д. Кенденбилдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжар. vk.com>video-59838956_456239616</p> <p>Шиллерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжар. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билир.</p> <p>Чогаалдың сюжедин (ынакшаан ийи аныяк кижиниң төөгүзү, ол үениң амыдыралында айыыл дугайында) аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долуга азы шилилгелиг). Төөгү-биле чогаал сюжединиң харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.</p>
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагыы»	1	<p>Авторнун чогаадыкчы намдары-биле таныжар.</p> <p>Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын, чогаалда канчаар илереп келгенин тодарадыр. Кускуннун символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге ужур-дузалыын сайгарар.</p> <p>Чогаал бижиир аянында хууда чогаалчының стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир.</p> <p>Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүн символиктиг утказын, нарын философчу бодалды тодарадып билир.</p>
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук». <i>Литература теориязы: барымдалыг чогаалдар</i>	2	<p>Тыва литературада барымдалыг чогаалдар-биле таныжылга.</p> <p>«Ыдыктыг тук» деп чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир.</p> <p>Чогаалды Тывага эрткен төөгүлүг хүннер-биле холбаштыр</p>

			<p>тайылбырлап билир. Төөгүлүг болуушкунну бодунуу-биле тайылбырлап билир. Ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама башкынын чагыгларын делгем угаап билир.</p> <p>Тоожунун идеялиг утказынын ханызын, темазынын чугулазын илередип билири.</p>
Авай, авай, авайымны			
<p>Тыва чогаалчыларнын шүлүк чогаалы</p>	<p>С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамнын ынак оглу».</p> <p>А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм».</p> <p>З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орап»</p>	<p>2</p>	<p>Чечен чугаанын темазын болгаш идеязын тодарадыр. Авторнун туружун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билир.</p> <p>Таблица-биле ажыл: аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринде ава дугайында теманы чырыдып чоруурунун чоок, онзагай талаларын илередип билир.</p> <p>Шүлүктү аянын номчуур, ырлап күүседир. Шүлүктүн тургузуунун онзагайын тодарадыр, чоннун ырызы бооп чоруурун бадыткалдыг тайылбырлап билир.</p> <p>Чогаалдын идеялиг утказын илередиринге портрет, детальдарнын салдарын тайылбырлаар. Кол маадырларнын омур-хевиринге үнелелди кылып билир. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканынын, чогаалдын бижиттинген аянын, дылын бот-хуузунда азы демнежип сайгарып билир.</p> <p>Чогаалда портрет, детальдарнын идеялиг утка илередиринге ужур-утказын илередип билири.</p> <p>А.А.Даржайнын тыва литературада туружун, үнүн тодарадып билир. Тыва литературада «Сонет» жанрынын хөгжүлдези-биле таныжар. Ук жанрнын чечен чогаалдын өске хевирлеринден ылгалын билир. Ава дугайында теманы чырытканынын онзагайын тодрадып билир. Дылдын чурумалдыг аргаларынын идея илередиринге салдарын сайгарып билир. Чогаалдын кижизидилгелиг ужур-утказын илередип, авторнун туружун тодарадып билир.</p> <p>Ава дугайында темада бижиттинген чогаалдар дугайында</p>

			<p>чугаага киржир. Шүлүктү аянынг номчуур. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадырып, шүлүк чогаалын сайгарыр. Шүлүк болгаш ыры деп темага дүүштүр ажык чугаага киржир. Шүлүктү ырлап өөренир.</p> <p>Өөрөнгөн чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайынга хамаарыштыр бот-тускайлаң түңнел үндүрүп билир.</p>
<p>Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы</p>	<p>А. С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С. Б. Пюрбю)</p>	1	<p>Лириктиг чогаалды сайгарар. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын шинчилел үндезиннерге даянып, бодалдарын илередип билир. «Шүлүкчүнүң туружу», «чогаалчының сөзүнүң күжү» болгаш «чечен чогаалдың дээшти» деп билиишкиннерини өөренип, катаптап, сайгарып билир.</p> <p>Авторнуң туружу, шүлүкчүнүң сөзүнүң күжү деп билиишкинни сайгарган чугаага киржир.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларының тыва дылче очулгазын сайгарар, тема болгаш идея илередиринге салдарын илередир.</p>
<p>Тыва чогаалчыларның проза чогаалы</p>	<p>Е. Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).</p> <p>М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»</p>	4	<p>Салым-чаяанныг тыва херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чечен чогаалда авторнуң идеязын илередип билир, чогаалдың жанрын тодарадыр.</p> <p>Чогаалга план тургузуп билир, тургузуунуң онзагайын тодарадыр, цитаталар ушта бижиирин өөренир. Тайылбырлыг номчулганы күүседир. Салым-чаяанныг уруг Надя Рушеваның кижизидилгезинге ада-иениң салдарын тодарадып билир.</p> <p>«Эпистолярлыг жанр» деп билиишкин-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп теманы холбаштырып, тодарадып билиринге өөренир. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билир.</p> <p>«Талантылыг ада-ие -талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржилгелии.</p> <p>Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал-политиктиг теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билир.</p>

			Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылынын уран чурумалдыг аргаларынын салдарын билир. Чогаалда ханы, философчу утканы сайгарып өөрениринге чаңчыгып өөренир. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билир.
Кижиг болуру чажындан			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Ч. Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шилиттинген эгелер). К. Д. Чамыян. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер) <i>Төлевилел-биле ажыл</i>	4	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнуң үлүг-хуузун илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билир. Тоожунуң бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивиниң, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билип өөренир. Маадырның иштики делегейин тодаргай илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөредилгеге сонuurгалын, чараш чүүлге хандыкшылын тодарадып билир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын тодарадыр. Улустун аас чогаалында чоннуң амыдыралчы мерген угаанының синниккенин тодарадып өөренир. Чогаалдың сюжет болгаш композициянын сайгарып билир. Тоожунуң сюжет болгаш композицияны сайгарып билир. Чогаалда көдүрттүнген айтырыгга авторнуң туружун тодарадып билир. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзү-шынар чидиг айтырыгларның чугулазын билип, боттарының бодалдарын илередип сайгарар. Чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга, кол маадырның иштики делегейин ажыдарынга детальдарның, бойдус чурумалының салдарын тодарадып турар. Ниити ажылдаары: «Элээдилер кижизидеринге, өг-бүле, школа, ниитилел аразында сырый харылзааны чорударының чидиг айтырыглары» деп темага ажык чугааны чорударынга киржир.

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үне»	1	Шүлүктүн адының символиктиг утказын сайгарып билир. Чогаалда авторнуң туружун илередип билир: төрөөн черинге, чонунга база ие дылынга хүндүткелдии, ынакшылы
Катаптаашкын, курлавыр –1 ш.			

9 класс – 34 ш.

Тема, эгениң ады	Программаның ужур-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Мөңгө даштың сарыны			
<p>Эрте-бурунгу тураскаалдар</p>	<p>Тыва литератураның сайзырап келген оруктары</p> <p style="text-align: center;">Бурунгу бижимел тураскаалдар</p> <p style="text-align: center;">«Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик» (лит.очулга. Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай).</p> <p style="text-align: center;">«Означенное суурдан тывылган тураскаал» (очулга Ю. Ш. Кюнзегеш)</p>	<p>2</p>	<p>Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун, бадыткалдыг шингээдиң өөренир.</p> <p>Таблица-биле ажыл: тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун торадып өөредир. Тыва чогаалдың сорулгаларын, үндезилекчи-чогаалчыларның сайзыралга салдарының дугайында өөредиглиг чугаага киржир.</p> <p>Литературлуг терминнерни ажыглааары: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш оон өске билиишкиннерниң ужур-утказын билир.</p> <p>Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайлары-биле таныжары. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдегледип билири. Башкы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржиң, айтырыгларга тода харыылаар.</p> <p>Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билир. Бурунгу бижимел тураскаалдар, “Култегин” деп чогаалда девискээр, омур-хевирлер дугайында, бижиттинген аянынының дугайын сайгарып өөренир. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билир.</p> <p>Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр сайгарылгалыг чугаага бодунуң бодалын илередип билир. Шүлүктү очулдурганының төөгүзүн өөренир. Көжээде бижимелдерни сайгарар эге билиглерни шингээдиң. Эртеңги-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывар.</p>

			<p>Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда онзагайын илередир.</p> <p>Маадырның төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскениниң аянын тодарадыр.</p>
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	<p>Ю. Ш. Кюнзегеш. Баллады «Көк-Эл», «Багырның хылыжы».</p> <p>А. А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунун изи-биле»</p> <p>И. Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы»</p>	3	<p>Балладаның тема, идеязын, болгаш композициязының онзагайын тодарадып, сюжеттиң онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билир. Чогаалдың жанрының онзагайын тодарадып чугаалаар. Теманы тодарадырының үндезинин илередип билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгга, төөгүлүг болуушкуннарга, Көк-Элдин овурунга, чоннуң дарлакчылар-биле демиселин көргүскениниң хамаарылгалыын тодарадып чугаалаар. Детальдың символиктиг утказын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаар. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Немелде материалдар-биле ажыдап билир.</p> <p>Чогаалдың тема, идеязын, үе болгаш девискээр дугайын тодарадып билир. Чогаалдың адының символиктиг утказы-биле ажылдап билир. Чогаалдың идеялиг утказын шингээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрниң салдарын билип турар. Авторнуң туружун тодарадып, бот хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири.</p> <p>Шүлүктүн идеялиг уjur-утказын, хамааты сорук киришкинин тодарадыр. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаар. Чагыг мотивин илереткениниң, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, уjur-утказын сайгарып шыдаар. Авторнуң туружун лириктиг маадырның овурунга даянып, илередир билир.</p>
Танды, Саян ийи сынның аразынга			
Тыва чогаалчыларның	С. К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным»	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының үлүг-хуузун тодарадып билир.

<p>проза чогаалы</p>	<p>Н. Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер). <i>Теория литературы:</i> очерк дугайында билиг</p>		<p>«Каргыга чорааным» деп очеркти бижээниниң онзагайын иледерип билир. Тоожукчу маадырның овор-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередип билир. Дылдын чурумалдыг аргаларының онзагайын сайгарып, чогаалдың идеязын илередиринге дээштиг салдарын тодарадыр. Бижимел ажылдарны күүседип билир. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүнүң дугайында чугаага киржир. Очерктин хевирлерин тодрадып шыдаар.</p> <p>Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр, үе, девискээр байдалдарын чечен чураанын тодарадып сайгарып билири. Төөгү болгаш күрүне айтыры деп билиишкиннерни номда бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарар. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын сөзүглелге даянып шингээдир. Урандай болгаш Аялзаның овор-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунун) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарар, ынакшыл темазын ажыткан чугаага киржир. Боттуг чүүлдерниң (детальдар) овор-хевирлер чуруурунга салдарлыын тодарадыр. Медерелдиг, аянынг номчуур, дылдың чурумалдыг аргаларын илередир, оларның чогаалга салдарын тодарадыр, сюжеттиг шугумун тодарадып план тургузар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказынга дүүштүр чугаага киржир.</p>
<p>Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы</p>	<p>С. А. Сарыг-оол. Поэма «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).</p>	<p>5</p>	<p>«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеязын тодарадыр. Чогаалда чураан болуушкуннарның болгаш Тыва төөгүзүнүң арыннарының харылзаалыын тодарадып билир. Авторнуң чогаалды бижээниниң аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередир. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени чогаалдан бадыткалдыг чижектер-биле илередир.</p>

	<p>М. Ы. Идам-Сюрюн. Баллада «Союспаң».</p> <p>С. Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек». Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан».</p>	<p>Шүлүглелдин маадырларының омур-хевиринге үнелелээр, «прототип» деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билир. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай туружун амыдыралчы байдалдар-биле бадыткап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Аянынг номчулганы күүседир.</p> <p>«Союспаң» деп балладаның тыва литератураның хөгжүлдезинге туружун болгаш умур-дузанын тодарары. Чогаалчының ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билир. Портрет, пейзажтың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын тодарадыр.</p> <p>Лири-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаар, балладаның тургузуунуң, умур-утказының онзагайын илередир. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билир, ук билигни сайгарылгага чогумчалыг, билдиги ажыглап билир.</p> <p>«Чечек» деп шүлүглелдин бижиттинген төөгүзүн өөренир. кирилде кезээниң умур-утказын тайылбырлап билир. Тема, идеяның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билир. «Онегин строфазы» деп билиишкинниң тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунга көстүп келгенин өөренир. Шүлүглелдин бижиттингенинде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадып билир. Композиция тургузуунда – портрет болгаш пейзаж салдарын илередири.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевирлер чурруунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыр.</p> <p>Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыр. Критиктиг литература-биле ажылдап билир. Орус болгаш тыва литератураны деңгей сайгарып өөренир.</p> <p>Литература-теоретиктиг кол билиглерни ажыглап, ажылдап билир: лири-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн</p>
--	---	--

	<p>3. А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум» («Узорчатая моя Тува»).</p> <p><i>Теория литературы:</i> баллада, лиро-эпический жанр</p>		<p>роман, оларның тус-тус онзагайын тодарадып билир.</p> <p>С. Б. Пюрбюнүң хамааты лирикасын өөренип, шиңгээдир. «Кара-Суг», «Хайыракан» деп чогаалдарда философчу бодалдар, хосталга темазын чырытканының онзагайын тодарадып шиңгээдир. Бойдус чурумалын бижип тура, кижиниң чер, бойдус-биле чергелешкек хамаарылгалыын илередип өөренир. Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин илередир, авторнуң туружун тодарадырынга салдарын тывар. Бижик демдектериниң чогаалда ужур-утказын, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарар.</p> <p>Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдыңхай-аът кииришкинниг адының символиктиг, деңнелгелиг утказын тодарадып билир. Төрээн черниң эрткен, амгы болгаш келир үезин илереткениниң онзагайын тодарадыр. Чогаалды сайгарып, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарар. Риториктиг айтырыгларның, адалгаларның, бижик демдектериниң ужур-утказын, идея илередиринге салдарын тодарадыр.</p>
<p>Тыва драматургия</p>	<p>В. Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот»</p> <p><i>Теория литературы:</i> трагедия</p>	<p>2</p>	<p>Драматург В. Ш. Көк-оол оолдуң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база чогаалдың тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадып өөренир. Шииниң чөрүлдээниң чидиг талаларын болгаш маадырларның омур-хевирин, сюжет шугумунуң тода илереттинип турарын шинчилеп өөренир. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарар чугаага киржир.</p> <p>Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышканын тодарадыр, литературлуг терминнер-биле ажылдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш оон-даа өске.</p> <p>«Хайыраан бот» деп ши дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажылдап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир.</p>

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Шекспир. Шии «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Б. Пюрбю) (шилиттинген эгелер)	2	Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдилик болурун тодарадып өөренир. С. Б. Пюрбюнүң очулгаларының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыр.
Дайын дээрге дарызыг чыт			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче» Баллада «Кызыл кош»	2	Шүлүктүн тема болгаш идеязын, сорук кириер көдүрлүүшкүнүн тодарадыр. Лириктиг маадырның овуру болгаш бүгү чоннун сеткил-хайныышкынның овуру-хевири чергелештир тодарадып сайгарар. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннар болгаш маадырларның овуру-хевири холбаштырып сайгарар. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир. Балладаның бижиттинген төөгүзүн тодарадыр, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик кылдыр чураан – тыва чоннун Кызыл Армияга бүгү талалыг дузазын көргүскен чоннун ниитижиткен овуру-хевири тодарадып өөренир. Чогаал маадырларының овуру-хевири болгаш чечен үени тайылбырлаар. Чогаалдың композициязын тодарадыр. Шээжи-биле аянын номчулганы күүседир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек». О. К.Саган-оол. Очерк «Арат чоннун мурнундан» (шилиттинген эгелер)	3	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыр. Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, чоннун ниити бедик көдүрлүүшкүннүг овуру-хевири чогаалга даянып, тайылбырлаар. Чоннун патриотчу аажы-чаңын чураанының онзагайын илередир, сөзүглелдерге бадыткап тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билер. Чогаалдың социал-төөгүлүг болгаш мөзү-шынар илереткен дээштиг талаларын сайгарып билер. Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарына О. К.Саган-оолдун кириген үлүг-хуузун тодарадып өөренир.

			<p>Чогаалдың очерк жанрының сайзыраарына идиглиг бооп турарын тодарадыр. Идейлиг угланышкынын болгаш темазын илередир. Тоожукчу маадырның оурун тода ажыдып билир.</p> <p>Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин сайгарар чугаага киржир, бодунуу-биле билип турарын тайылбырлаар.</p>
Тос-ла чүзүн малымайны			
<p>Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы</p>	<p>В. Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим»</p> <p>В. Л. Эренчин. «Кадарчы уруг»</p> <p>В. С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга»</p>	1	<p>Көшкүн чоннарның езу-чаңчылдарын чогаалда илереткенин тодарадыр. Чоннуң аътка – шынчы өңнүүнге хамаарылганы илереткенин сөзүглелге болгаш өске үндезиннерге даянып, сайгарар.</p> <p>Чогаалдың идеялиг угланышкынын болгаш темазын илередир. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга.</p> <p>Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайларын тодарадыр. Ынакшыл темазына бижиттинген баштайгы чогаалдарның бирээзи-биле таныжылга. Чогаалдың идея болгаш темазын илередир. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдырын сайгарып билир.</p> <p>Шүлүктүн тема болгаш идеязын тодарадыр.</p> <p>Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазына – өгге хүндүткел ёзуун илереткенин чогаалдың лириктиг маадырының оурунга даянып сайгарып өөренир. “Өг”, “октаргай” деп билиишкиннерниң философчу утказының шүлүкте илереп келгенин бадыткалдыг сайгарып билир. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир.</p>
<p>Тыва чогаалчыларның проза чогаалы</p>	<p>Е. Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер)</p>	2	<p>Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланышкынын болгаш темазын илередир. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтуг угланышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап, тайылбырлап өөренир. Кол маадырның оуру болгаш ооң портотивиниң дугайында сайгарып билир. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын</p>

			көдүргөн айтырыгларны бодунуу-биле билип турарыңга болгаш чогаал сөзүглелдеринге даянып, тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.
Аспас дize, хая көрүн			
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	А. А. Даржай. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер) Чечен чугаа «Он рубль».	4	Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билир. Тоожуда ниити чуруттунган омур-хевирлер-биле ажылдаар. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүрттүнгенин сөзүглелге даянып, тайылбырлаар чугаага киржир. Маадырларның аажы-чаңыңга үнелел кылып билир. Чогаалда “оңгар” чурумалы маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаар. Литературлуг терминнер ажыглап база чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле» болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарарып, тайылбырлап билир. Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыр. «Адалар болгаш ажы-төл» темазын чогаалга даянып база херек кырында амыдырал-биле холбап, сайгарылгалыг чугаага киржир. Кырган-ава Серинниң ооң оглу Мөңгүн-оолдун аразында хамаарылганы чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билир. Аваның сагыш-сеткилдин иштики байдалын (психологиязын) монолог дузазы-биле илерткенин сайгарып билир. Детальдарның (боттуг чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге салдарлыын тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чагааларны ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренир. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билир.
	Ф. Ш. Сегленмей. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер)		

			<p>Социал-төөгү болгаш чүдүлгө айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланышкыннар-биле холбаштыр сайгарып билир.</p> <p>Маадырларга ниити болгаш тус-тус үнелелди берип билир. Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның овур-хевири сайгарып билир. Чогаалдың тургузуунуң, дылының онзагайын тодаргай ылгап өөренир. Ном саңыга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.</p>
<p>Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы</p>	<p>М. К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».</p> <p>Э. Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей» (шилиттинген эгелер).</p> <p>А. А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым»</p>	3	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыр. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билир. Тыва шүлүк чогаалында үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле таныжар, сөзүглел-биле ажылдап билир.</p> <p>Шүлүктү сайгарып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.</p> <p>Шүлүглелинде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайының дугайында өөредилге сайгарылгалыг чугаага киржир, тайылбырлап билир.</p> <p>Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чингис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң чогаалды бижиирде философчу аянын, угаап-бодашкынын тодарадып билир. Шүлүглелди сайгарып билир.</p> <p>Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билир. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап өөренир. Чогаалдың идеялиг угланышкынын тодарадыр, лириктиг маадырның, оң хамааты туружун чогаал сөзүглелинге даянып сайгарар, илередип билир.</p> <p>«Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин</p>

			илереди, ооң уjur-утказын тайылбырлап билир. Чогаалды сеткил-хайнышкынныг номчуур, шээжи-биле аянныг чугаалап билир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул. А. К. Калзан) (шилиттинген эгелер) <i>Төлевилел ажылы</i>	1	Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Солдат шериг хүлээлге – дайынче шынчы сөс дугайында чугаага бодалын илереди, киржир. Маадырның омур-хевиринге үнелел бээр. Ниити ажылдаары: «Дириг чорааш черле утпа» деп төлевилелди күүседир.
Катаптаашкын, курлавыр – 1 ч.			

Л.Х.Ооржак ажылдап кылган.

